

Спiрнi питання староруської етнографії.

Розселення схiдно-слов'янських племен, подiл їх на групи, уставленнє їх територій i вiдносин — все се має за собою вже дуже поважну лiтературу, поважну iсторiю дослiдiв. Але хоч завдяки старанням численних дослiдникiв удало ся не одно роз'яснити й привести до потрібної докладности, то ще бiльше лишається тут сумнiвного, спiрного, а й серед тих гадок, якi нинi циркулюють в науковiй лiтературi *cum tacito consensu*, не викликаючи спору, дуже багато є такого, що вимагало б ревізії, перевiрки, або дуже значних поправок.

Головною, а дуже довго — одинокою майже пiдставою до всяких виводiв в сферi староруської етнографії служили звiстки Повiсти временних лiт, предовсiм — реєстри схiдно-слов'янських племен, умiщенi на початку її. Реєстри сi мали вповнi принагiдний характер, i хоч остатнi редактори Повiсти доложили стараць, щоб дати їм якусь бiльшу повноту й докладнiсть, так щоб з них мiг зложити ся образ «слов'янського язика в Русь»¹⁾, одначе неповноти, неясности, непевности в сих реєстрах лишило ся досить, аж занадто. Приходило ся розглянутись за иньшими джерелами.

Пок. Барсов в своїй Географії Начальной лiтописи — праці, що й досi лишається пiдставою для староруської етнографії, звернув ся до географiчних назв, шукаючи в них пережиткiв племенних iмен та на їх пiдставi стараючи ся бiльше означити племеннi території. Він одначе сам

1) З трох реєстрiв Повiсти (Пат. л. с. 3—4, 6 i 7) тiльки перший лишив ся, здається, в своїй початковiй формi — вичислення *exempli gratia* кiлькох схiдно-слов'янських племен, з означеннєм їх територій. Другий реєстр з початку мабуть мав тiльки: «ночаша держати родъ ихъ княженія въ Поляхъ, а въ Деревляхъ своя, а Дрьговичи свое, а Словѣне свое»; все починаючи вiд Полочан — очевидний додаток, для повноти перегляду. Третій реєстр (П. с. 7) тiсно в'язеть ся з фразою: «се бо токмо Словѣнскъ языкъ въ Русь» (с. 6). Фраза: «И живяху въ мирѣ Поляне, и Древляне, и Сѣверо, и Радимичи, и Вятичи» в'язеть ся, очевидно, з дальшими роздiлами — про звичаї i обряди («Имѣяхуть бо обычае своя»...); її закінчення — про територію Дулiбiв, Уличiв i Тиверцiв, очевидно — также додаток, а iмя Хорватiв, як то нинаше ще буду говорити, — тут также мабуть аж пiзнiйше дописано для повноти.

звів ad absurdum сей метод, хапаючись зовсім випадкових і далеких со-звучностей, так що сей метод дальше не був розвинений і відповідно ви-роблений, хоч безперечно при обережнім і відповіднім уживанню його, він може дати користні результати.

Від 80-х, а головню в 90-х рр., під впливом проф. Антоновича пре-довсім і головню — в київських монографіях поодиноких земель, для розвя-зання питань староруської етнографії дослідники починають звертати ся до археологічних здобутків¹⁾. Супроти вказаних в Повісти ріжниць в похо-ронних обрядах поодиноких племен являеть ся дуже привабна гадка—на під-ставі відмін похоронного обряду, сконстатованих археологічними дослідами, визначити території поодиноких племен і їх угрупованне (поділ на більші групи). Показало ся одначе, що се справа далеко тяжша — вимагає в кождім разі далеко докладніших, численніших і систематичніших роз-слідів, ніж якими распоряджає сучасна археологія. Похорон з конем, в яким бачили полянський похорон, показав ся похороном турецьким, чорнокло-буцьким і половецьким, і полянського похоронного типу ми тепер не знаємо. Деревлянський похоронний тип пішов на захід далеко за границю, яку клали деревлянський території— в поріче Стира, прокинув ся в Києві, а в порічю Случи показали ся могили з паленими трупами, анальоґічні з сіверянськими²⁾, і т. д. Проба звести археологічний матеріал в оден образ етнографічних відносин, зроблений д. Спіциним, виказав величезні прогалини, неповноту, а з тим і неясність в сих питаннях³⁾.

Разом з працею д. Спіцина появила ся праця ак. Шахматова, де він по-пробував розвязати туж проблему груповання східнословянських племен на підставі иньшого матеріалу — діалектологічного⁴⁾. Ідея — приложити діалектичні спостереження до староруської етнографії не нова⁵⁾. Але вперше в праці ак. Шахматова, котрої перший начерк був даний ним пять літ перед тим⁶⁾, а потім основні принципи її були розвинені в більш деталь-

1) Проф. Антонович уже з кінцем 70-хрр. звернувся до систематичного студіювання деревлянського похоронного типа і на підставі його старався означити їх племенну територію. Сей метод потім був ужитий, як я вже сказав, в ряді київських монографій поодиноких земель.

2) Антоновичъ Памятники каменнаго вѣка въ Киевѣ — Труды X съѣзда т. III, Йогож Раскопки кургановъ въ Зап. Волини, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ, С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи — Труды XI съѣзда т. I; Спидцинъ Курганы кievскихъ торковъ и Берендѣевъ — Труды отдѣленія слов. и рус. археологiи т. IV.

3) Расселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII; пор. ситуаційну мапку довершених дослідів і прогалин в них в V т. Трудів отдѣ-ленія слов. и рус. археол. с. 407.

4) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей — Ж. М. Н. П. 1899, IV.

5) Нпр. праця Михальчука в Трудахъ экспедиціи въ юго-зап. край т. VII.

6) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій — Русскій филолог. вѣстникъ, 1894.

лічній, докладнійше розробленій і в не однім зміненій і справленій формі, стрічаємо ми на широку скалю і з численним науковим апаратом зроблену пробу — привести до одного знаменника факти лінгвістичні з студіями історичних даних «про староруські племена, сформованне староруських земель, а потім держав». Але й тут в багатьох місцях приходить ся стрічати ся з прогалинами і непевностями, навіть при уставленню більших язикових і племенних ґруп, не говорячи про детальнійше розміщенне поодиноких племен. Шан. автор вправді сьміло перескакує через сі непевности, надробляючи гіпотезами свою теорію; але мабуть користнійшою і вдячнійшою навіть річею було б — замість такої сьміло збудованої теорії вказати, в чім факти діалектольоґічні потверджують, поправляють або збивають історичні виводи про староруські племена, їх групуванне, і т. д.

Кінець кінцем не можна сказати, щоб ті дисципліни, до яких по поміч звертали ся в розслідах староруської етнографії, до тепер віддали їй великі прислуги. Ті неясности, які стрічали сі розсліди, орудуючи чисто історичним матеріалом, і досі в значній мірі стоять на їх дорозі, хоч може й не завжди представляють ся ясно й сьвідомо по за ріжними гіпотезами й теоріями, що їх притемнили, заступили. Задачею сеї статі буде — відсунути деякі гіпотези й теорії, що маскують такі непевности й прогалини, або дають невірне представлення про фактичні відносини, та вказати на ті неясні й непевні точки, які вимагають розсьвітлення¹⁾.

Я почну від загальнійшого питання — про угрупованне східнословянських племен. Тепер, коли в лінгвістиці загалом все яснійше виступає переконанне, що початки язикової, а з тим і племенної диференціації сягають дуже давніх часів — часів язикової й культурної спільности племен, часів праязика і пракультури — все менше може бути сумнівів і в тім, що початки трох головних східнословянських ґруп, трох народностей — українсько-руської, білоруської і великоруської, — виходять вповні за границі історичних часів. Виходячи від сучасного угруповання сих народностей, найпростійша гадка, яка приходить — що виключивши історично звістні нам кольонізаційні переміни, сучасне угрупованне відповідає старому — себто що кожда народність зложила ся з тих східнословянських племен, які ми бачимо на її території в початках історичного життя східного Словянства. Правда, порівнюючи розміщенне східнословянських племен Повісти з сучасним ґрупованнем, ми стрічаємо ся з ріжними труднощами — нпр. сучасна українсько-білоруська границя переходить через територію Дреговичів; потомки Радимичів і Вятчів, так тісно звязаних в Повісти, тепер

1) По часті я мав нагоду вказати їх в своїй Історії-України Русь, т. I (1898), а тепер, переглядаючи її для нового видання, мусів піддати їх новій ревізії.

сядять на двох різних етнографічних територіях, і т. п. Але се не такі ще труднощі. Далеко більшу замотанину вносять теорії деяких дослідників, фільольогів передовсім, що етнографічні відносини староруських часів підпали в пізніших часах рішучим пертурбаціям, які мовляв змінили їх радикально, так що сучасні етнографічні території зовсім не відповідають старому ґрупуванню племен.

Першою такою теорією, що внесла велику суперечність в староруську етнографію, була теорія великоросизма старих осадників Подніпров'я і пізнішого залюднення його українською колонізацією—т. зв. теорія Погодіна, в більш наукообразній формі відновлена проф. Соболевским. Вона операла ся на премісі міґрації старої (великоросійської) людности Подніпров'я на північ, десь в XIII в., і нового кольонізованн'я його, десь в XIV в., українською людністю з заходу. З початку центр тяжкості її лежав в питанню про великоросизм Полян; в останніх літах—від коли оден з головніших репрезентантів сеї теорії ак. Шахматов, відступив ся від Полян і лишив ся при великоросизмі задніпр'янської (лівобічної) людности, а з другого боку—оден з визначніших противників її проф. Ягіч також признав можливість старої великоросійської кольонізації за Дніпром¹⁾, центр тяжкості після такого компроміса перейшов на Сівер'ян.

З сею теорією міґрації великоросійської, а пізніше-української, зв'язав ак. Шахматов иньшу, ще більше далекосяглу теорію—радикального впливу державних організацій XIV—XV вв. на початкове ґрупуванне східнослов'янських племен, трансформації сього ґрупуванн'я під впливом тих політичних чинників²⁾.

Я не буду входити в сю другу теорію принципіально: свої гадки про неї я висловив уже по появі першого начерка праці ак. Шахматова³⁾, і по виході її нової, поправнішої редакції, я лишаю ся при давнішій гадці—що вона при близшім переведенню стрічаєть ся з фактами, які її рішучо противлять ся й проречисто доводять, що політичним ґрупуванн'ям і

1) Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій, 1899. Jagić Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen (Einige Streitfragen 2) — Archiv für slav. Philologie т. XX с. 30.

2) Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій, в обох редакціях — 1894 і 1899 р.

3) Рецензія моя в Записках Наукового товариства імени Шевченка т. VIII (1895 кн. IV), бібліоґрафія с. 9—14. В новій редакції праці ак. Шахматова я не стрів багатьох з піднесених мною суперечностей, але його аргументація не більше мене переконала—вона стала лише загальнішою, оминаючи труднощі й не входячи в деталі. Особливо процес сформованн'я української народности представлений загально-загально. Воно таки ідею впливу політичних чинників тут особливо тяжко перевести. Чому приналежність українських земель до в. кн. Литовського з його білоруського стихією не лишила впливу на українських землях—навіть на Побужу, так незвичайно довго й тісно зв'язаним з ним, тим часом для білоруської народности мала таке назвичайне значінне. Віковий розділ Волини від Галичини минав также безслідно, і т. д.

комбінаціям тих часів ніяк не можна признавати такого назвичайного впливу на сформованне східнословянських народностей. Я спинюся тільки на тих точках, де д. Шахматов ставить новні конкретні тези що до розміщення східнословянських племен і їх ґрупування.

Д. Шахматов ділить східнословянські племена на три групи: полудневу, між Дніпром і Припетню, середню — племена задніпрянські, лівобічні, а з правобічних — Дреговичі, і північну — Кривичі й Новгородські Словене. Пізнійша українська народність сформувалася з племен полудневої групи, що скольонізували й спустошені задніпрянські землі (від XIV в. почавши). Білорусини — се західня частина середньої групи, відокремлена приналежністю до в. кн. Литовського, тим часом як східня частина середньої й ціла північна, притягнені в. кн. Московським, формують ся в народність великоросійську. В сім ґрупуванню я спинюся на ближше інтересній для мене точці — приналежності задніпрянської (лівобічної) полудневої кольонізації до середньої групи, себто до иньшої групи ніж полуднева правобічна кольонізація, а до одної групи з Радимичами, Вятчями й Рязанцями. Тому що д. Шахматов зачисляє Подоне до сіверянської кольонізації, для нього се питання сходить на приналежність до середньої групи Сіверян. Низше побачимо, що для такого розширювання сіверянської кольонізації нам властиво бракує підстави. Але коли признати, що Сіверяне належали до одної групи з правобічними племенами, то се рішає справу й для кольонізації територій, що лежали на полудне від Сіверян, тому й ми можемо се питання звести що до Сіверян — до котрої групи вони належали?

Як я вже сказав, теорія, що Сіверяне не належали до полудневої групи — се спадщина теорії про великоросизм старих осадників Подніпров'я, компроміс її оборонців і противників¹⁾. Великоросизм Полян нині, можна здасть ся сказати, зложений уже до архива²⁾. Д. Шахматов в своїй праці признає, що слаба діалектична закраска київських памяток толкується зовсім природно стрічею в сій старій столиці людей з ріжних племен і земель, що народність Полян не можна розлучати від народности Деревлян, які широкою смугою покривали від півночи й заходу невеликий придніпрянський клинець Полян³⁾. Але признаючи в Полянах племя полудневої групи, тим самим позбавляють підстави теорію великоросизма, чи середнорусизма Сіверян, що, повторяю, являється тільки останком, пережитком теорії великоросизма Полян. Для сеї останньої була все таки якась вихідна

1) Такий характер уступки, компромісу з Погодінською теорією має се признанне у проф. Ягича, I. с.

2) Огляд історії сеї теорії і новіших стадій її розвою див. в моїй Історії України-Руси т. III (1900) с. 578—582; пор. также мої замітки до сеї справи, видруковані проф. Ягичом оп. с. с. 30.

3) Оп. с. с. 28—26.

точка — брак виразної української закраски в київських памятках XI—XIII вв. Для Сіверян навіть і такої вихідної точки ми не маємо. Д. Ягіч і не аргументує, просто відступає Погодінській теорії можливість великоросизма Сіверян; д. Шахматов пробує аргументувати, але по неволі його аргументація випадає слабенько. Він вказує, що Сіверяне звязуються з Радимичами й Вятичами разом при огляді звичаїв і обрядів в Повісти (с. 7), що вони злучуються в одно політичне тіло, до Києва не тягнуть, противно — від нього, та що в рязанській кольонізації видно дві течії, з яких полуднева відповідає сіверянській кольонізації і своїм діалектичним характером ілюструє язикову привалежність Сіверян¹⁾.

Більше аргументів я не знаю, а сі рішучо за слабі. Повість, описуючи звичаї, противставляє Полянам їх сусідів — західніх, Деревлян, і східніх Сіверян, Радимичів і Вятичів, всіх їх малює більше менше одними красками, та додає до них вкінці Кривичів і «прочих поган». Про розділюванне й звязуванне в групи по етнографічній близькості тут нема мови — книжник малює загалом образ поганських звичаїв. Проф. Багалій, на которого покликають ся д. Шахматов на поперте своєї гадки про близькість Сіверян до Радимичів і Вятичів, говорить лише стільки, що сусідство давало таку близькість, і на підставі географічного сусідства. Повість вяже племена в групи — Сіверян з Радимичами й Вятичами, Уличів з Тиверцями²⁾. Сіверяне з Радимичами й Вятичами рано звязані були в одну політичну групу — предовсім династичним звязком, накиненем їм київським правительством — мабуть іще за Володимира В., а може й ще ранійше. Такі династичні звязи творили часом комбінації дуже дивні, вповні довільні — як нпр. звязь Переяслава з Ростово-суздальскою землею. Звязок Сіверян з Радимичами й Вятичами мав одначе за собою деякі спеціальні обставини, що причинили ся до того скріплення: у Радимичів і Вятичів не було розвиненого міського життя, як у Сіверян, і чернігівські князі не стрічали опозиції зі сторони місцевих міських центрів; тоді як сама Сіверянська земля ділила ся на волости, з головнішими містами на чолі, Радимичі й Вятичі лишають ся в позиції пасивних повінцій³⁾. Сіверяне на лівім боці Дніпра грали подібну ролю як Поляне на правім; їх старі міські торговельні центри — Чернігів, Переяслав, Любеч домінували над цілою Задніпрянщиною, її комунікацією й торгвелею, зовсім незалежно від племен-

1) Ор. с. с. 8 і далі, с. 25; останній аргумент доповняю з устних розмов з д. Шахматовим, скільки можу докладно.

2) Багалій *Исторія Сѣверской земли* с. 118. Не знаю, як д. Шахматов годить свій погляд про привалежність Сіверян з Радимичами і Вятичами до одної групи з гіпотезою своєю, що Радимичі і Вятичі прийшли в Дніпровсько-окські краї з границь Мазовії. На ту гіпотезу я одначе також би не писав ся.

3) Див. главу присвячену Черниговщині в II т. моєї *Исторії України-Руси*.

них ріжниць — як Новгород та Смоленськ держали в руках Поволже (зрештою, ми стрічаємо в літописи натяки, що й сі сіверянські провінції так дуже своєї моральної одности з Черниговом не відчували — див. Іпат. с. 239).

Взагалі не сама племенна одність, а й зовсім иньші — економічні, політичні і т. и. мотиви впливали на формованне політичних тіл, як найліпше показують змагання Переяслава до рішучого відокремлення від одноплеменного Чернигова та його старання — знайти собі династію зовсім далеку, не сусідню, яка б не поставила Переяслав в позицію пригорода — для чого й зверстаєть ся він до ростово-суздальської династії¹⁾. Шукати тут якихось внутрішніх, колонізаційних підстав ніщо не дає нам права. Князі торгували своїми волостями зовсім не оглядаючись на їх племенні чи иньші звязи²⁾. Коли д. Шахматов припускає на верхнім Поволжю колонізацію вятницьку³⁾, а навіть і сіверянську, то, думаю, робить се тільки в запалі до улюбленої гіпотези⁴⁾. Навіть в Рязанській землі не можна припустити якоїсь одностайної сіверянської колонізації, якаб могла в чистоті занести й задержати свою сіверянську мову — бо між землею Сіверян і Рязанською землею лежала область Вятчів, і сіверянські колоністи в Рязанську землю могли приходити тільки разом з Вятчями, в суміш, і при тім очевидно — в меншості супроти Вятчів. Не можна припустити масової колонізації Сіверян (а тільки масова, в збитих масах осаджена колонізація маже мати значінне для цікавих нам питань) в Рязанську землю і з басейна Дона, як то робить д. Шахматов⁵⁾. Припустивши навіть, що Подоне займали дійсно Сіверяне, я не годен припустити, що під натиском кочовників в X в. вони відступали відси в землі нижньої Оки, а не в сіверянське Посеме й вятницькі землі — себто ті землі, з якими тодішня донська колонізація була найблизше звязана, — бо ніяких особливих доріг (як хоче автор, відкидаючи дорогу через Вятчі)⁶⁾ з Дону на Поволже в тих часах

1) Див. про політику Переяслава тамже с. 252 і далі.

2) Пригадаймо собі клясичну відповідь Романа Мстиславича: а ми ї любо иную волость в тоє мїсто даси, любо кунами даси за нее во что будеть была (Іпат. с. 460).

3) Ор. с. с. 28—9. Я думаю, що таке толкованне звістки Повісти під р. 964 не можна прийняти (правдоподібніше, що Святослав іде на Волгу, і по дорозі стрічає на Оці Вятчів). А що до вятницького говора в нинішній Тверській губ., то полишаючи оцінку сього здогаду спеціалістам, позволю висловити тільки сумнів, щоб ми так могли докладно знати вятницький діалект, аби вятницьких колоністів де будь пізнавати.

4) Ор. с. с. 34. III. автор вказує на Переяслав залїський на р. Трубежі, але що в таким разі зробимо з Галичом мерським, з Перемишлем і Звенигородом московським, Либедію в Володимирі, і мвськими, на північ перенесеними, зовсім довільно — очевидно, полудневими назвами?

5) Ор. с. с. 14.

6) Ор. с. с. 13. III. Автор розминаєть ся при тім зовсім з тим, що ми знаємо про старі торговельні дороги — пор. огляд їх в т. I моєї Історії с. 187. Дорогу крізь Вятчів знаємо дуже документально — з Науки Мономаха.

ми досі не знаємо. Коли д. Шахматов приймає погляд П. Мілюкова про кривецьку колонізацію північної частини Муромо-ризанської землі, то в полудневій треба припускати головню колонізацію вятицьку, з домішкою (але другорядною хіба) — сіверянської, отже з рязанських говорів судити про сіверянські я не бачу підстави.

Не можучи прийняти аргументів автора про окремішність Сіверян від полудневої, правобічної групи, я позволю собі вказати на деякі факти й обставини, що промовляли б, противно, за звязею Сіверян з правобічними племенами.

Я пічну від того, що пригадаю тісну культурну й політичну звязь Сіверян з полянським Київом. Для мене се не так сильний аргумент, бо я не ототожнюю політичної й культурної звязи з племенною, етнографічною, але для д. Шахматова, що з сеї сфери бере аргументи для своєї теорії, се обставина повинна мати велике значінне. Київ, Чернігів, Переяслав сеї полянсько-сіверянський трикутник, то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків X в.). Його завязанне раніше за всі історичні звістки. Радимичів, Вятчів, Деревлян «примучували» київські князі — про Сіверян нічого подібного не пам'ятали, і просто рго fogta, щоб зробити який історичний початок тому — редактор Повісти зачисляє прилученне до Києва Сіверян до подвигів Олега. Д. Шахматов сам признає, що центральне значінне Києва для Полян з Сіверянами старше від Руської держави Олега¹⁾. В київській людности він припускає значну домішку Сіверян²⁾. Се не неможливо — я готовий припустити, що пограничне положенне Києва на полянсько-сіверянським пограниччю причинило ся до його культурного значіння — але говорити про якусь різноплеменність, про брак гравітації до Києва у Сіверян при таких фактах — дуже трудно! Якогось натяку на різноплеменність, етнографічний антагонізм між сіверською й полянською людністю ми не бачимо й пізніше. Неохота Килян до чернігівської династії не йде тут в рахунок — вона подиктована змаганням до утворення з Київщини замкненого політичного тіла і з племенним антагонізмом не має нічого спільного.

Ще важніше ніж спільність культури се спільність етнографічних прикмет як похоронний обряд наприклад. Археологічні досліді відкривають перед нами від поріччя Стри до поріччя Сули й Десни подібні, лише — з другорядними відмінами, похорони обложених деревом або в деревляні гроби положених небіжчиків; з другого боку вновні аналогічні з сіверянськими могилами похорони палених небіжчиків сконстатовані недавно в

1) Оп. с. с. 30.

2) Оп. с. с. 25.

поріччю Случи¹⁾. Вятицькі ж похорони значно відрізняють ся від сіверянських²⁾.

Зрештою воно й а ргіогі не дуже правдоподібно, аби середноруське чи великоруське плем'я так обляло полудневу ґрупу, як то собі представляє як. Шахматов. Спостереження над слов'янською кольонізацією вказують досить виразно на її правильне розпросторення, без перескоків і замішань. Коли приймемо — відповідно до звичайного уміщення слов'янської правіччя, що полуднева (українсько-руська) східнослов'янська ґрупа сиділа перед своїм розселенням на середнім Дніпрі, — розпросторення середноруського племені в поріччях Десни, Сули й далі на полудень — було б перескоком. Але що не кождий може так собі представляє слов'янське розселення, тож і я на сей аргумент зовсім не кладу натиску.

Натомість піднесу, що архаїчні українські діалекти нинішньої Чернигівщини ледви чи удасть ся добре витолкувати, припустивши, що старі Сіверяне не належали до українсько-руської групи³⁾. Д. Шахматов вправді припускає, що від XIV в. ішла н сюди кольонізація «під охороною литовських князів» Деревлян і Дреговичів з Полоцької землі й київського Поліся⁴⁾, але (полишаючи на боці інші допущені тут неправдоподібности) така міґрація з правобічного Поліся в лівобічне дуже мало правдоподібно — вона йшла з Поліся на полудне в передстепові краї, користаючи з «охорони литовських князів». Багністі й лісові простори середнього й горішнього Подесеня були остільки добре захищеним краєм, що самі служили резервоаром для полудневого Задніпров'я, в часах пополохів і постраху кочовників, і тутешня людність зовсім не мала потреби мандрувати в ті далекі краї, куди ведуть її оборонці старого сіверянського великоросизма⁵⁾. В середній Чернигівщині стара лівобічна людність мала всі шанси заціліти в дуже значних масах, і в українських діалектах середнього Подесеня ми можемо, думаю, вповні — бачити останки сеї старої лівобічної людности.

З тих усіх причин я уважаю теорію про великоросизм (чи «середнорусизм») Сіверян хибною, і позволю собі висловити надію, що безсто-

1) Див. цитовані вище, в нотці, розвідки про волинські і київські розкопки, статі Самоквасова і Завитневича про розкопки задніпр'янські в Трудах III археол. съѣзда т. I, і VII съѣзда т. I (Существовало ли плем'я Сучичи), Еременка Раскопки кургановъ Ново-зыбковскаго уѣзда — в Трудахъ отд. рус. и слав. археологій т. I, Сперанского Раскопки кургановъ въ Рымльскомъ уѣздѣ (Археол. извѣстія, 1894), Спицына Обзорніе губерній въ археол. отношеніи — Труды отд. рус. и слав. археологій I и Расселеніе с. 321 і далі.

2) Пор. Спицынъ с. 333—4; сам д. Спицинъ зв'язує в одну ґрупу Сіверян з Радимичами і Вятичами, але наведені ним факти сьому досить виразно противлять ся, і він сам по части се признає.

3) На се я вже вказував — Історія III с. 582—3.

4) Оп. с. 44.

5) Сам д. Шахматов зрештою не вірить в «слишкомъ значительную разрѣженность южнорусскаго населенія» по татарським погромі на правім боці — оп. с. с. 46.

ронні дослідники — і між ними в першій лівій сам д. Шахматов переконуються в нестійності сеї теорії. Нема причин виключати з полудневої, українсько-руської групи котре небудь з східнослов'янських племен, які сиділи на нинішній українсько-руській території: Сіверяни, Поляни, Деревляни, Дулібів, Тиверців і Уличів.

Тільки на території Дреговичів теперішню українську колонізацію (оскільки вона дійсно на ту дреговичську територію входить) можна уважати пізнішою. — як то приймає і д. Шахматов. Але й тепер я не вважаю сеї справи зновні ясною, як не вважав і перед появою праці д. Шахматова¹⁾. Колонізаційний напрям український на півночі міняв ся — ішов то на північ, то на полудне, тим часом як білоруська колонізація була більше постійна; тут могли бути різні комбінації — рух білоруської колонізації на українську, й української на білоруську, і я не бачу іще вповні ясних і певних підстав для розв'язання сеї справи. Критерії для відрізнення дреговичського похоронного типа від деревлянського, поставлені проф. Завитневичом²⁾, не здають ся мені доста характеристичними. З другої же сторони д. Спіцин в згаданій своїй праці справедливо підносить — супроти класифікації д. Шахматова, близькість Дреговичів до полудневої групи, як вона виступає в археологічному матеріалі. Може і етнографічно, і язиково Дреговичі були тільки переходовим типом від групи полудневої до північної (кривичської)?

Полишаючи отвореним се питання, переходжу до поодиноких племен полудневої, українсько-руської групи. Я вичислив їх вище — Сіверяне, Поляне, Деревляне, Дуліби, Уличі і Тиверці. Се все певні. Але сі племена далеко не покривають собою всеї території, про яку знаємо, що була або мусіла бути в тих часах — X — XI вв., залюднена сею колонізацією. Без племенних імен лишаються дві цілі великі окраїни сеї колонізації — східна й західна.

Як я вище сказав, д. Шахматов приймає, що басейн Дона і Азовське поморе було залюднене Сіверянами. Сю теорію він взяв готовою — пустив її в курс Барсов, а піддержали історики Сіверської землі, і її не рідкість стрінути в науковій літературі³⁾. Але докладніше вона ніколи не

1) Історія України-Руси т. I с. 110, 376; пор. нову працю Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, т. I с. 10—14, що в справі етнографічної приналежності Дреговичів лишається також при поп liquet.

2) Див. про се цитовані в попередній нотці праці.

3) Одр. с. с. 339.

4) Барсов с. 149, Багал'їн Історія Сѣвер. земли с. 16 і далі, Голубовскій Історія Сѣвер. земли с. 3 і далі. З новіших — нпр. у Рожкова Обзоръ русской исторіи с. 12. В першій виданню Історії я сам досить прихилив ся до гадок істориків Сіверської землі, але уважніше вхедячи в сю справу, бачу її безосновність.

5) Вид. Спасского с. 27.

була аргументована, і переглядаючи ті докази, які з часом зібрали ся коло неї, не можна сказати, щоб вона була добре обставлена.

Вказують, що Донець на пізнійшій московській мапі (т. зв. Книга Большого Чертежа) зветь ся Сіверським. Се так, але се властиво аргумент contra: імя «Сіверського» очевидно звязане було з верхівем Донця, що дійсно впливає з сіверського Посемя, і се верхіве з тою назвою протиставляло ся чи верхнім його притокам, що мабуть также мали імя Донця (так «Донецьке городище» лежить на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій номенклатурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сівери, «уходовъ Сиверскихъ» приклададо ся до літописної території Сіверян — далі Посуля воно на полудне не йде ¹⁾.

Вказують на те, що Тмуторокань належала до Сіверської землі, чи властиво до сіверської династії. Та се, очевидно, могла бути й зовсім припадкова звязь, така як Ростово-суздальської волости з Переяславом. Що пізнійший каталог міст (при Воскресенській літописи) згадує Тмуторокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмуторакань, Остреческий, на Деснѣ Чръниговъ — Воскр. I с. 240) — се также ніякий аргумент. Насамперед, не маємо права читати се як одно слово: «Тмуторакань остреческий, і розуміти як «Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татіщев і новішими часами проф. Багалій або ак. Шахматов). Остреческий мабуть осібне імя — Остерський городок, Остер. Але коли бі був дійсно Тмуторокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (в кождім разі не навпаки, бо се руська, повноголосна форма фанагорійської «Тіметраки»), просто тому, що сіверські князі, сидівши в азовським Тмутороканю, могли перенести його імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсім припадком опинитися в сім каталозі міст поруч сіверських городів, як сіверська волость. Се мабуть таки й правдоподібніше.

Так розлітають ся всі аргументи, які досі були виставлені на поперте сеї теорії, що подонські Словяне X в. були Сіверяне. Нема ані підстави ані потреби підтягати їх під імя Сіверян. (На лівім боці нижнього Дніпра могли сидіти Уличі; але літописний текст про них простіше розуміти про сам правий бік Дніпра). Кінець кінцем племенного імени подонської кольонізації ми не знаємо. І се не дивно. Редактори Повісти дуже мало займали ся сею країною, промовчали зовсім навіть сю кольонізацію (з рештою дуже ослаблену печеніжським потопом в X віді), отже дуже легко могли промовчати племенне імя сих осадників — коли знали його.

1) Архивъ югозап. Россіи VII т. I с. 108, пор. мапку до сих уходів при статі Падалики О времени основанія г. Полтавы — Чтенія историч. общества Нестора т. X.

Повість, зайнята тими землями, коло яких обертала ся київська політика другої половини XI в., замовчала не тільки на пів страчену подонську кольонізацію — вона не сказала нічого й про руську кольонізацію карпатських країв¹⁾. Звичайно на сі краї кладуть східнословянське (українсько-руське) плем'я Хорватів, або як иньші його звуть за Константином Порфирородним — «Білих Хорватів». Але ціла історія з сими Хорватами висить у повітрі. Я досить широко обговорив сю справу перед п'ятьма літами в своїй Історії²⁾, отже не буду деталічно в неї тут входити, але головні моменти і кон-троверсії зазначу.

Виходять звичайно зі згадок Повісти про Хорватів, ближше пояснюють їх на підставі оповідання Константина Порф. про Білехорватію, та при помочи иньших комбінацій (хоро-і топографічної номенклатури, зближувань з іменем Карпатів і т. п.) старають ся ближше означити їх територію. Тим часом з звісних згадок Повісти перша — в етнографічнім огляді (Іпат. с. 7) дуже виглядає на інтерполяцію: оден з редакторів, бажаючи можливо доповнити сей реєстр руських племен, дописав тут імя Хорватів, знайшовши його низше під р. 907 або 993. Таких голих імен в первісних редакціях етнографічного огляду Повісти ми не стрічаємо. Але більше нічого пояснити про Хорватів інтерполятор не умів, бо мав саме імя; в дійсности Хорвати, згадані під р. 993, могли зовсім не бути східнословянським племенем. Згадка під 907 р. має таке катальоговий характер, і таке нічого крім голого імени не дає. Константин Порф. нічого не може помочи в сій справі, бо його Білу Хорватію (поминаючи вже дуже сумнівну важність його оповідання про міграцію Хорватів і Сербів) не маємо ніякої підстави прикладати до руського Підкарпаття: прикладають її знов таки з огляду на тих руських Хорватів Повісти. Ще більше сумнівне зближенне *Вохи* = Бойки. Топографія Прикарпаття, ані саме імя Карпатів³⁾ таке не дає ніякої підстави для локалізації Хорватів. Кінець кінцем — одинкі Хорвати в прикарпатських краях — се чеські Хорвати привилея празькій катедрі (підробленого, потвердженого 1086 р.); згадки же Повісти про Хорватів руських і оповіданне Константина П. про Хорватів сербських можуть бути простими непо-

1) Роспросторенне старої руської кольонізації в сих краях досить широко обговорене в моїй Історії, с. 188, і далі вид. 2.

2) Т. I с. 123—5 і 382—3. На київський археологічний зїзд 1899 р. я хотів був дати реферат про сю справу, аби викликати дискусію над нею, але що до тих рефератів, як звісно, не прийшло, то тези мого реферату були видруковані в т. XXXI Записок наук. тов. ім. Шевченка, в збірнику рефератів приладжених на київський зїзд п. з. «Чи було між руськими племенами плем'я Хорватів?» (с. 6).

3) Блиско підходить до імени Хорватів північно німецьке, епічне *Harfada*, але чи будемо його толкувати як «Карпати», чи «Хорватські гори» (див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III с. 762), для локалізації Хорватів воно однаково не дасть ніякої підстави.

розуміннями, й істнованне племені руських Хорватів взагалі, а на підкарпатю спеціально зістаєть ся непевним. Ми не знаємо, яким племенним іменем звали ся східнословянські осадники Підкарпатя, руської західньої окраїни.

Останнє руське племя на заході, нам звістне по імені — се Дуліби. Як далеко сягали його осад на захід, не знаємо. Кілька сіл того імені в басейні верхнього Дністра¹⁾ можуть вказувати, думаю, — що се поріче лежало вже за межами масової дулібської кольонізації. Повість садовить їх над Бугом: «живяху по Бугу», значить — Західньому, вислянському. Вправді Барсов толкував се так, що тут треба розуміти верхівя обох «Буговъ», себто Бога (полудневого) і Буга (вислянського)²⁾, а иньші дослідники — до яких новітніми часами прилучив ся і д. Шахматов — містять Дулібів над Богом (полудневим)³⁾, але се не можливо. Повість виразно говорить про оден Буг, а поясненне «где нынѣ Волиняне» не лишає місця сумніву, котрий з двох «Бугів» маємо тут розуміти: Волинь, як відомо, стояв на Бугу (вислянським)⁴⁾, а Побоже до Волини властиво не зачисляло ся. Говорити, що колись давнійше, ще перед тим, Дуліби жили на Богу, чи на верхівях Бога і Буга, значить ставити зовсім довільну на нічім не оперту гіпотезу. Ні ми, ні Повесть нічого не знає про якусь таку міґрацію Дулібів, а мушу сказати, що всякі такі пересування племен не виставлених на натиск кочових орд безпосередно, в часі, коли словянське розселенне уже уставио ся (VIII—X вв.), здають ся миві дуже мало правдоподібними.

Назви «Бужан» і «Волинян» Барсов об'яснив дуже основно як пізнійші імена, що заступили старе племенне імя Дулібів. Такий погляд був прийнятий і иньшими дослідникам, між иньшими і істориками Волинської землі — Андріашовим і (менше рішучо) Івановим⁵⁾ Д. Шахматов вертаєть ся одначе до старого погляду, що Дуліби, Бужане, Волиняне — се ріжні племена, що заступали одно місце другого: Волиняне, відступаючи з полудневих степів, потиснули Дулібів, що сиділи на Богу, на північ, і під сим натиском вони й Бужане посунули ся далі Бугом вислянським⁶⁾. Хоч при тім ш. автор доказів ніяких особливих не подає (так само як і д. Андріашів, котрого деякі гадки приймає д. Шахматов)⁷⁾, так що ся міґра-

1) Дуліби коло Ходорова, другі — під Стриєм, треті коло Бучача. На них звернув увагу Барсов (ор. с. с. 102).

2) Ор. с. с. 102.

3) Шараневич Історія Галицько-володимирском Руси с. 4, Шахматов ор. с. с. 28; він читає Бу Лавр. кодекса як Богу.

4) Іпат. с. 100: приде къ Волиню и стаща обаполь рѣки Буга.

5) Барсовъ с. 100—2, Андріашевъ Очеркъ історіи Волин. зем. с. 7, Івановъ Історическія судьбы Волин. зем. с. 89.

6) Ор. с. с. 19—23.

7) Не може, розумієть ся, служити доказом те, що д. Шахматов вказує одно село Дуліби в Городенській губ., а одно в Мниській — такі осадні з племенними іменами можуть стрічатися далеко за границями того племені, не тільки на пограниччю.

ція племен зістаєть ся властиво гіпотезою, навіть висловленою досить неясно, але поважанне, яке я маю перед науковими заслугами автора, каже мині вийти ближше в теорію особности Дулібів, Бужан і Волинян, що послужила ш. автору, очевидно, вихідною точкою до сеї гіпотези міграції.

«Бужане — зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне». «Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волиняне». Насамперед, що Бужане і Волиняне — се два імени тогоже самого племені, в тім не може бути сумніву найменшого. Волиняне — се назва не племенна, а політична, взята від города Волиня, політичного центра. Вона належить до циклю таких політичних імен як Кияне, Полочане, Новгородці, що заступають собою старі племенні імена Полян, Кривичів, Словен. Та й слова Повісти, що Бужане «сѣдять» і досі тамже (сеї варіант мимусімо уважати старшим як «сѣдяху» Лавр. літоп.), виразно показують, що нема тут мови про міграцію Бужан і заміну його новим племенем. Зрештою я вже сказав, що такі міграції й пересування племен в поясі позастеповім я для тих часів самі собою вважаю за совсім неправдоподібні (з місць не вигідних могли рупати ся ватаги кольоністів і осідати на території иньшого племені, але щоб цілі племена в ті часи оселого, хліборобського життя мандрували, і то не на якісь порожні простори, а витискаючи відти цілі иньші племена — то мині не здаєть ся можливим!). Але тепер я розглядаю ся в аргументах незалежно від сеї принципіальної обставини.

Може бути тільки питання, чи Бужане і Дуліби не два осібні племена. Се справа, дійсно, не така ясна, і тому бачимо, що й ті дослідники, які вважають назву Волинян рішучо політичною, а не племенною, вагають ся, чи признати Бужан і Дулібів за одно племя, чи за два¹⁾. Але я думаю, що ближше приглянувши ся до сеї справи, не багато лишимо місця сумніву.

Коли Дуліби й Бужане се два осібні племена, то дуже дивно, що в Повісти вони ніде не виступають разом, ні при однім вчисленню, хоч мали б то бути сусідні племена, а Повість дуже любить власне такі сполучення сусідних, географічно близьких імен. Слова: «кде нынѣ Волиняне» дуже виглядають на пізнійшу гльосу (сих слів і нема в деяких кодексах Лаврентієвської групи — Радивилівським і Академічним); отже в сїм, найстараннійше зробленім реестрі були б Бужане пропущені; нема їх в оповіданню похода Олега, і взагалі імя Дулібів виключає імя Бужан, і навпаки²⁾.

Міграції Дулібів Повість, очевидно, не знає: кажучи що вони сиділи

1) Нир. Ивановъ ор. с. 38—9.

2) Тільки в зовсім пізніх компіляціях стрічаємо ми інтерполіроване імя Бужан поруч Дулібів: Воскр. I с. 264, Никон. I с. 5.

по Бугу, де тепер Волиняне, вона б певне пояснила нам, де ті Дуліби звідти поділи ся, як би їх місце дійсно зайняло нове плем'я Бужан. Та й така міграція не правдоподібна сама по собі, як я вже казав.

З тих причин я не вважаю правдоподібним, аби Бужане було взагалі іменем племені, хоч би й другим племенним іменем Дулібів (в такім разі мабуть також прийшло ся б прийняти пізнійшу міграцію Дулібів над Буг, бо вже по словянським розселенню вони були звідні у нас під сим іменем — Дулібів, і хіба через пізнійшу міграцію над Буг могли дістати імя Бужан, — але Повість не знає ніяких давніших осад їх як тільки над Бугом).

Досить правдоподібним вважаю об'ясненне, виставлене Барсовим (І. с.), що імя Бужан пішло від Бужська. Повість, між своїми улюбленими теоріями, має також і сю: виводити, де можна і не можна, назви племен від рік. Полочане нпр. в дійсности дістали своє імя не від річки Полоти, а від Полотска; так могло бути і з Бужанами. На сій території ми взагалі бачимо богацтво таких політичних назв — окрім Волинян іще Червенські городи, Лучане; могло таким бути й імя Бужан¹⁾. Се здається минї правдоподібнішим, ніж бачити в «Бужанах» топичну назву певної частини Дулібів²⁾ — хоч і се об'ясненне також можливе.

Племенним іменем не могу вважати також і «Лучан» — Λευζεννοί Константина Порфирородного, як вважають деякі дослідники (і я сам ще не давно), звязуючи з Улучичами (вар. Уличів) Повісти³⁾. Бо з того вкінці виходило б таке, що Лучане = Лучичі поставили по імені свого племені місто Лучеськ, а від Лучьська звали ся потім Лучанами. Таких городів, прозваних по імені племені ми у нас не знаємо. Очевидно — се також назва політична, взята від города — політичного центра Лучьська. Дуже можливо одначе, що подібність імени Уличів і Лучичів, Лучеська, і близьке територіальне сусідство їх вплинуло на те, що сі два імена мішали ся, і поруч ріжних інших варіантів імени «Уличі», появили ся й «Улучичі», а їх стали толкувати новітніми часами як «Лучан», так як варіант Угличів ввязав ся в звукову асоціацію з Угличом⁴⁾.

Який племенний підклад мала територія Лучан, сказати напевно годї. Недавно ще з значною певністю говорили ми, що територія Деревлян на заході не йшла далі поріччя Горини. Тепер викрите в поріччю Стира похо-

1) Про те, як територіально й хронологічно могли сі політичні назви комбінувати ся, див. Історію України-Руси т. I с. 122—3.

2) Нпр. Ивановъ op. I. с.

3) Про ріжні теорії — див. Історію України-Руси I с. 381—2; висловнені там мною погляди о стільки зміню тепер, що не признаю самостійного значіння за варіантом: «Улучичі», «Улучичі», й держу ся тільки «Уличів» — див. с. 176—9 другого видання.

4) Про сі варіанти — тамже.

ронного обряду дуже близького до деревлянського¹⁾ змушує бути обережнішими. Хто зна, може, і в порічю Стира були Деревляне. За тим, що були тут Дуліби, окрім пізнішої політичної звязи Лучська з Волинею (сам по собі аргумент зовсім маловажний) промовляла б хйба географічна близькість порічя Стира до дулібського Побужа. Про вищі племена (нпр. про Уличів) тяжко тут думати, а мало правдоподібним здається міні, аби Повість *упустила* імя племена, яке сиділо тут.

Справа розселення Уличів в головнім представляеть ся ясно. Повість (в новгородській версії) каже, що вони сиділи «по Днѣпру вѣнизъ, и посемъ преидоша межи Богъ и Днѣпръ». Сьому відповідає ваганне між Дніпром і Дністром при означенню осад Уличів в полудневій і північній версії Повісти. На нових осадах знає їх і Константин Порфирородний, вичисляючи сусідів Печенігів на правім боці Дніпра в таким порядку: Русь (Поляне), Уличі, Деревляне, Лучане (De administr. imp. sar. 37). Його звістка дозволяє нам також і зорієнтувати ся між численними варіантами уличського імени в копіях Повісти: Οὐλίτινσι; Константина відповідають Уличам Повісти, тим часом як такі варіанти як Угличі, Улучі являеть ся уже результатом етимологізованя (Volksethymologie) книжників.

Отже Уличі сиділи на нижнім Дніпрі, і з часом — але не пізніше 1-ої половини X в. пресунули ся відти «між Бог і Дністер». Тут одначе виникають різні питання. Насамперед як розуміти се «по Днѣпру вѣнизъ»? Найпростійше було, з становища книжника, що писав се на правім боці Дніпра в Київі, толкувати се так, що Уличі сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Можна б толкувати, що сиділи вони по обох боках Дніпра, але се було б мале натяганне тексту, міні здаеть ся. Друге — чи Уличі, відступаючи з нижнього Дніпра, відступали на свою ж таки територію, чи на чужу? Мовчанне Повісти про якусь иньшу племенну територію промовляло б скорше за першим толкованем: що се була концентрація Уличів в певній часті на їх же племінній території. Тому, що причиною сього переходу їх треба найправдоподібнійше ввозати печенізький натиск першої половини X в., напрям їх міграції треба міркувати не просто як західній, а борше північно західній — на середне і горішне порічє Бога.

При таким толкованню Уличі дістають великий простір на правім боці Дніпра і по Богу. В великості території нема одначе нічого неможливого — се кольтонізаційна періферія, де кольтонізація мусіла бути найбільше екстензивна — і рідка. Але зістаеть ся голим лівє побереже Дніпра. Хто сидів там? На се ми не маємо відповіді.

1) Див. вище.

Не що давно проф. Завітневич пробував підперти археологічними доказами існування осібною племені «Суличів»¹⁾. Але так як саме се імя виникло з хибного варіанта («съ Суличи» замість «съ Уличи», въ Радивил. и Акад. кодексі, під 885 р.) — так і археологічні докази д. Завітневича не були стійні (вказаний ним похороний тип звістний і далі на північ, в сіверянських землях). Поріче Сули належало до Сіверян, а лівого берега нижнього Дніпра не маємо поки що підстав зачисляти до їх колонізації.

Може бути, з часом сю справу прояснить археологія, — але мусить вона для того бути значно ліпшою, ніж та яка дуже часто культивується тепер в Росії.

Мих. Грушевський.

У Львові, 18 (31)/XII. 903.

1) Существовало ли славянское племя Суличи — Труды VII съезда т. I.
Сборник по славяновѣдѣнію.